

UVODNIK

URŠULA BERLOT POMPE

Vizualnost v času posthumanizma

Kulturno stanje zadnjih desetletij označuje splošna kriza zahodnega humanizma in antropocentrizma, ki se zrcali v nizu epistemoloških premen, vezanih na sodobno globalizacijo in tehnologizacijo družbenega vsakdana ter narave. Pretresanje splošnih humanističnih vrednot, ki so bile zavezane racionalnosti, empiričnim znanostim, predpostavki univerzalne resnice in etiki dostojanstva ter vrednosti skupnega človeškega stanja, je spodbudilo širjenje diskurzov o novih opredelitvah človeškega stanja v okviru teorij posthumanizma, transhumanizma, inhumanizma ali antihumanizma.

Tradicionalno pojmovanje človeka je postalo z napredkom visokih tehnologij, kibernetike, genetike, biotehnoloških in nevroznanstvenih raziskav obsoletno in podvrženo kritičnim pretresanjem tudi v humanističnih vedah. Medtem ko posthumanizem razmišlja o osnovnih postulatih (post) človeškega stanja v tehnološko napredni družbi, se transhumanizem ukvarja z vizijo transhumanega umetnega bitja, ki ustreza kibernetično-biotehnološki in tehnofilski viziji tehnološke nadgraditve človeških in drugih bitij. V umetnosti, oblikovanju, arhitekturi, znanosti in humanistiki nastaja vrsta novih, interdisciplinarnih metodologij in hibridnih umetniško-znanstvenih raziskovalnih pristopov, ki pričajo o intenzivnih in pospešenih preobrazbah človeka v času globalne spremembe družbene paradigme. Te spremembe ne zajemajo le tehnoloških, znanstvenih in humanističnih področij človeškega delovanja, ampak tudi eksistenčne, ontološke in epistemološke sfere. Soočeni smo z neustavljivim tokom okoljskih in podnebnih sprememb, popolno prevlado digitalizacije v praktično vseh oblikah družbene interakcije, produkcije in distribucije znanja ter splošno geopolitično ter ekonomsko nestabilnostjo. Tovrstne premene družbenih pojavov spodbujajo k temeljnemu obratu v metodah in konceptih znanstvenega, humanističnega ali umetniškega raziskovanja v smeri spodbud k interdisciplinarnim in medkulturnim povezovanjem.

Temeljne kritične razprave o posthumanizmu so nastale v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja (Donna Haraway, Francisco Varela in Humberto Maturana, Katherine Hayles idr.). Poskusi (samo)kritičnega vrednotenja humanističnih vrednot pa spremljajo humanizem od nekdaj; lahko jih vidimo kot temeljno potezo moderne filozofije, ki z Nietzschejevo razglasitvijo »smrti Boga« in idejo nadčloveka pozivajo k temeljnemu prevpraševanju metafizičnih resnic ter antropocentrične gotovosti in večvrednosti humanističnega subjekta. Rosi Braidotti opozarja, da sta bili vse od Nietzscheja »glavni točki na filozofskem dnevnem redu: prvič, kako razviti kritično misel po šoku ob spoznanju stanja ontološke negotovosti, in drugič, kako ponovno vzpostaviti občutek skupnosti, ki temelji na naklonjenosti in etični odgovornosti, ne da bi zapadli v negativne strasti dvoma in sumničavosti.« (Braidotti, 2013, 7)

Ob tem se pojavlja vprašanje, ali je treba razmišljati o postčloveškem stanju kot obliki mutacije v konceptu človeka – ki implicira radikalno prekinitev s tradicionalnim humanizmom (transhumanizem) – ali pa v prizmi genealogije razmerja človeka in tehnike, ki sega daleč pred renesančni ali razsvetljski humanizem, saj razume človeka kot biološko bitje, katerega evolucija je od nekdaj vezana na razvoj tehnoloških in komunikacijskih orodij (Bernard Stiegler, Jean-François Lyotard, Michel Foucault). V tem smislu lahko razumemo posthumanizem kot paradoksalni pojav, ki hkrati prihaja pred in za humanizmom, kot »zgodovinski trenutek, v katerem se decentralizacije človeka zaradi njegove vpetosti v tehnična, medicinska, informacijska in ekonomska omrežja čedalje težje prezre, kot zgodovinski razvoj, ki kaže na nujnost novih teoretskih paradigem (ki nam jih tudi vsiljuje), nov način mišljenja, ki prihaja po kulturnih represijah in fantazijah, filozofskih protokolih in izmikih humanizma kot zgodovinsko specifičnega fenomena.« (Wolfe, 2010, xv)

Teoretski diskurzi postmodernizma, poststrukturalizma in feminizma so v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja kritično pretresali pojme kartezijanske subjektivnosti, racionalnosti, samoosredičenosti in homogenosti. Tako estetika modernizma kot etične in filozofske vrednote humanizma so v težnji po homogenizaciji, razumnosti in sistematizaciji negirale ali potlačile nedoslednosti, nečistosti in različnosti. Postmoderno stanje »je posledica pospešenega stopnjevanja funkcijske diferenciacije in organizacijske zapletenosti družb ter vstopa v postindustrijsko informacijsko družbo« in nastopi v obliki negacije zahodnoevropskega znanstvenega progresizma, ki se je »utemeljeval v emancipaciji 'človeka' liberalnega humanizma kot merila vseh stvari.« (Dominko, 2013, 86) Telo, utelešena percepcija in koncepti razsrediščene, pomnožene, krhke subjektivnosti so postali osrednje teme novih filozofskih diskurzov, ki razmišljajo o razcepljeni osebnosti (Lacan), vidiku živalskega v ljudeh (Derrida, *L'animal que donc je suis*, 2006), razpadu metapripovedi in resnice (Lyotard) ali vzpostavljajo nove koncepte, kot so »telo brez organov«, »postati-žival« (Deleuze), ki s poudarjanjem pojma »razlike« učinkovito nastopajo proti identiteti, reprezentaciji in homogenizaciji. (Berlot Pompe, 2023, 276)

Posthumanistični teoretiki (Ihab Hassan, Margrit Shildrick, Donna Haraway, Francisco Varela, Humberto Maturana, Warren McCullough, Peter Sloterdijk, Evan Thompson, Timothy Morton idr.) so kritični do antropocentrizma, instrumentalnega uma in liberalnega humanizma ter razmišljajo o novem mestu človeka v posthumanizmu, o možnih oblikah hibridnosti identitet ter fluidnosti subjektivitet. Ihab Hassan je konec sedemdesetih ugotavljal, da se človeška oblika – vključno s človeško željo in vsemi njenimi zunanjimi predstavitvami – morda radikalno spreminja, in pozival, da jo je zato treba ponovno premisliti: »Razumeti moramo, da se petsto let humanizma morda bliža koncu, saj se humanizem spreminja v nekaj,

kar moramo nemočno imenovati posthumanizem.« (Hassan, *Performance in Postmodern Culture*, 1977, 212). Donna Haraway (*Cyborg manifesto*, 1985) je pozvala k osvoboditvi od antropocentričnih vrednot, k družbeni integraciji kiborga, ki ni le hibridna mešanica človeka in stroja, ampak mešanica organskega, biološkega, tehnološkega, mitskega in političnega. Podobno je tudi Katherine N. Hayles (*How we became posthuman*, 1999) ugotavljala, da postčloveški pogled razume telo kot »prvotno protezo, s katero se vsi naučimo manipulirati, tako da podaljšanje ali zamenjava telesa z drugimi protezami postane nadaljevanje procesa, ki se je začel, preden smo se rodili. (...) V postčloveškem ni bistvenih razlik ali absolutnih razmejitev med telesnim obstojem in računalniško simulacijo, kibernetiskim mehanizmom in biološkim organizmom, robotsko teleologijo in človeškimi cilji.« (Hayles, 1999, 3)

Posthumanistični diskurzi se danes povezujejo z ekološkimi in okoljevarstvenimi temami ali s sodobno filozofijo objektno usmerjene ontologije (Graham Harman, Quentin Meillassoux, Timothy Morton, Levi Bryant), ki poskuša decentrirati filozofski subjekt in razmišlja o enakovredni skupnosti ljudi in neljudi (živali ali predmeti), ki sodelujejo v proizvodnji znanja. Predmeti torej niso reducirani le na fizičnost, druga, nečloveška bitja niso pasivno podrejena ljudem, ampak so akterji nove antireduktivne epistemologije, ki je osvobojena nadvlade človeške zavesti. Timothy Morton trdi, da smo bitja, narava in predmeti povezani v zapleteno ekološko mrežo, in poziva, da v okoljski krizi vidimo tudi krizo naših bivanjskih in filozofskih mišljenjskih navad. V luči ekološke katastrofe je treba o naravi in ljudeh razmišljati na nov način, enkrat za vselej bi se morali odpovedati »ideji narave« in sprejeti »temno ekologijo« kot radikalno obliko ekološke kritike. (Morton, 2007)

Pričujoča publikacija združuje besedila, ki se posvečajo posthumanističnim vprašanjem, kot so ekološke teme, trajnost, vzdrževanje in podnebne spremembe, ali problematizirajo sodobne oblike tehnologizacije in virtualizacije resničnega, ki jo sproža eksponentni razvoj informacijskih in kibernetiskih tehnologij, novih medijev in umetne inteligence. Nekatera besedila osvetlujejo feministične problematike, študije spola, pomen hibridnosti in fluidnosti identitet ter odnos do živali v širših pozicijah trans-, post- ali inhumanizma, medtem ko druga osvetlijo vplive digitalizacije na razvoj opismenjevanja, komunikacije in medčloveške interakcije.

KAJA KRANER predlaga razmislek o tehnološkem materializmu, ki prekinja s hilomorfičnim modelom razumevanja razmerja med obliko in snovjo ter v luči razširjenega razumevanja tehnologije analizira sodobna umetniška dela, ki se nanašajo tudi na vprašanja ekoloških perceptivnih in kognitivnih procesov, vezanih na enakovrednost odnosov med človeškimi in nečloveškimi bitji.

Vprašanje posthumanizma skozi feministično perspektivo obravnava prispevek MOJCE PUNCER, ki na podlagi analize umetniških del treh slovenskih sodobnih avtoric, ki obravnavajo problematiko posthumanizma, razmišlja o odnosu umetnic do živali in narave. Osvetli načine razmišljanja o živalih kot enakovrednih sotorcic bivanjske in epistemološke realnosti ter v prizmi feminističnih študij zariše transformativne oblike umetniškega mišljenja, ki v zavedanju krize humanizma kritično zavrne antropocentrično stališče. Umetniška dejanja, ki raziskujejo vodna okolja, nove oblike sobivanja in zaveznitva z živalmi ali predlagajo nove politike ekologij kot človeško-nečloveško koprodukcijo, navdihujejo tudi sodobne teoretske tokove posthumane feministične fenomenologije, ekofeminizma ali feministično večvrstno politično ekologijo.

URŠULA BERLOT POMPE poskuša razumeti širši pomen integracije umetne inteligence v procesih komunikacije, ustvarjalnosti in imaginacije na ravni družbe ali posameznika. Razmišlja o nevromorfni tehnologiji, ki kibernetičnim možganom omogočajo visoko stopnjo plastičnosti, torej prilagodljivosti in odzivnosti na hitre spremembe vnesenih informacij, ki je bližje organizmu kot mehanizmu. Nove oblike tehnološke mimetičnosti zabrisujejo tradicionalno ločevanje med umetnim in naravnim, ki je še pred desetletjem temeljilo v izpostavljanju razlik med umetnimi sistemi, ki jih poganja programirana koda (determinizem), in živimi, čutečimi organizmi, ki so epigenetsko odzivni na okolje. Nevroznanstvene razlage možganske plastičnosti in zrcalnih nevronov (fiziološke podlage posnemanja) porajajo nov kontekstualni okvir za razmišljanja o konceptu mimesisa, ki za razliko od tradicionalnih pojmov pasivnega mimesisa in imitacije, razlik med kopijo in originalom, modelom in simulacijo, poraja tudi vprašanja o vlogi posnemanja, imaginacije in ustvarjalnosti v procesih konstitucije zavesti in sebstva na področju razvoja inteligentnih strojev.

BARBARA PREDAN kritično razmišlja o sodobnih oblikah predmetne hiperprodukcije, začasnosti in izjemnosti, ki so postala pravilo. Predlaga prekinitev avtomatiziranja življenjskih navad in postopkov, ter razmišlja o izzivih sodobnih oblikovalskih praks, ki v soočenju z denaturalizacijo sveta vzpostavljajo nova razmerja med naravnim in umetnim.

NADJA ZGONIK se ukvarja z oblikami aplikacije okoljske etike na umetniško ustvarjanje, pri čemer problematizira odnos do antropocentrizma, ki obvladuje tradicionalno zahodno etično mišljenje, dotakne se povezave med globoko ekologijo, feministično okoljsko etiko, animizmom, družbeno ekologijo in politikami ter se usmerja k mislecem, ki se ukvarjajo s pojmom divjine, grajenega okolja in politike siromaštva, etiko vzdržnosti in podnebnimi spremembami. Ta vprašanja usmeri na analizo sodobne okoljske umetnosti ter se posveti etičnim vidikom ekološke in sodobne krajinske umetnosti.

S pomenom razvijanja spretnosti ročnega pisanja v razvoju kognitivnih in ustvarjalnih funkcij v procesu šolanja otroka se ukvarja PETRA ČERNE OVEN, ki razmišlja o negativnih vplivih vse večje uporabe digitalnih orodij na otroško zaznavanje vizualnega in komunikacijo, razvoj opismenjevanja in ustvarjalnost. Članek se ukvarja s pomenom opismenjevanja v zgodnji otroški dobi, z razvijanjem kaligrafskih in tipografskih spretnosti v procesu pisanja na roko, pri čemer se osredotoča na slovensko govoreča območja. Osvetli zgodovino opismenjevanja, razvoj učnih gradiv in pedagoških pristopov v 19. in 20. stoletju na slovenskem ter opozori na dejstvo, da je pedagoška stroka vizualne vidike opismenjevanja zapostavljala.

Z analizo semantičnih in jezikovnih struktur komunikacije se ukvarja TOMO STANIČ, ki v prispevku razgrinja spremembo pojma reprezentacije, ki se zgodi s Saussurjevo strukturalno lingvistiko. Izpostavi razlike med klasičnim dispozitivom reprezentacije in Saussurjevo definicijo znakovnosti, ki ne reprezentira, ampak projicira. V premisleku novega razmerja med označevalcem in označencem se osredotoči na pozicijo subjekta, ki se zdaj znajde na mestu označevalca, saj ta (označevalec) reprezentira subjekt za drugega označevalca. Tovrstna logika v temelju sprevrne sistem reprezentacije, jezikovne ali vizualne strukture predstavljanja.

Prispevek BLAŽA ŠEMETA nas popelje na področje zbiranja, arhiviranja in konserviranja umetnin v luči digitalne humanistike. Ob trendu povečevanja institucionalnega varstva likovnih umetnin in nepremične kulturne dediščine potrebujemo vedno več strokovnjakov, prostora in energije za popisovanje, hranjenje, vzdrževanje, konserviranje-restavriranje ter monitoring vseh teh umetnin, kar v današnji bolj trajnostno naravnani družbi pomeni velik izziv. Prav tako nastajajo težave z dostopnostjo na turistično močno izpostavljenih lokacijah, saj je treba zaradi škodljivega vpliva na okolje in umetnine število obiskovalcev omejevati. Rešitve vidi v upoštevanju tudi manj antropocentričnih vidikov pri vrednotenju likovne dediščine, dopuščanju možnosti še večje družbene udeležbe pri odločanju o ohranjanju in spremljanju stanja dediščine, nadaljnji digitalizaciji in virtualizaciji likovne dediščine in nasploh v razvoju digitalne humanistike ter v zmanjševanju ogljičnega odtisa in energijske porabe v galerijah, muzejih in stavbah nepremične kulturne dediščine.

Prispevek PETJE GRAFENAUER se vprašanja tehnologije in umetnosti loteva z analizo slikarskega opusa Josipa Goriška, ki v okviru slovenske umetnosti predstavlja pionirsko pozicijo uporabe računalniške tehnologije v umetnosti, z vplivom na poznejše tehnološke pristope v kibernetični in drugih oblikah tehnološke umetnosti na Slovenskem.

OR ETLINGER razmišlja o naravi virtualnega prostora in argumentira, da ne gre za pojav, vezan na sodobne digitalne tehnologije, ampak temeljno lastnost vizualnega prostora umetniških podob od nekdaj.

S tehnološkimi vplivi na sodobno postmedijsko in posthumanistično krajino se ukvarja tudi prispevek NARVIKE BOVCON in ALEŠA VAUPOTIČA, ki osvetlita informacijski obrat v razumevanju realnosti kot informacijske sfere, agente v njej pa kot relacijsko povezane organizme, človeške, naravne ter umetne ali hibridne. V posthumanistični realnosti prihaja do spojev med kibernetiko in humanistiko, saj imamo na obeh področjih opravka z diskretnimi podatki. Ta skupna lastnost podatkov v humanistiki in računalništvu omogoča prenos metod med disciplinama, npr. metodo ravni abstrakcije za obravnavanje sistema, zato se prispevek osredotoči tudi na predstavitev delovanja Turingovih strojev, njihovo števno izračunljivih števil, ki je povezana z mehanskostjo postopka.

Avtorji besedil v pričujoči publikaciji pretresajo spremenjene tehnološke pogoje sodobne družbene realnosti, kulturne in umetniške produkcije, ki jih povzemamo s pojmom posthumanistične paradigme. Ta ne označuje le prevrata temeljnih humanističnih načel, ampak spodbuja k razmisleku o možnostih temeljne preobrazbe družbene stvarnosti, ki bi z razumevanjem globlje ekološke povezanosti vseh življenjskih oblik vodila v nove formulacije humanega razmišljanja in okoljsko odgovornega delovanja.

Literatura

- Berlot Pompe, U. (2023): Živali in živalskost v sodobni umetnosti. V: Sašo Jerše, Mateja Gaber (ur.): *Človek, žival; Poglavja o njih in soočanjih*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 266–281.
- Braidotti, R. (2013): *The Posthuman*. Cambridge, Polity Press.
- Derrida, J. (2006): *L'animal que donc je suis*. Pariz, Éditions Galilée.
- Haraway, D. J. (2014): *The Haraway Reader*. New York, London, Routledge.
- Haraway, D. J. (1999): *Opice, kiborgi in ženske: reinvenција narave*. Ljubljana, ŠOU, Študentska založba.
- Hassan, I. (1987): *The Postmodern Turn. Essays in Postmodern Theory and Culture*. Ohio, Ohio State University Press.
- Hayles, K. N. (1999): *How we Became Posthuman; Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Jorion, P. (ur.) (2022): *Humanism and its Discontents; The Rise of Transhumanism and Posthumanism*. Cham, Palgrave Macmillan.
- Liotard, J.-F. (1991): *The Inhuman: Reflections on Time*. Stanford, Stanford University Press, 108–118.
- Morton, T. (2018): *Hiperobjekti: filozofija in ekologija po koncu sveta*. Ljubljana, Založba Krtina.
- Morton T. (2007): *Ecology without Nature; Rethinking Environmental Aesthetics*. Cambridge, London, Harvard University Press.
- Rifkin, J. (2001): *Stoletje biotehnologije. Kako bo trgovina z geni spremenila svet*. Ljubljana, Krtina.
- Rutsky, L. R. (1999): *High Techne: Art and Technology from the Machine Aesthetics to the posthuman*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Stiegler, B. (2018): *The Neganthropocene*. London, Open Humanities Press.
- Stiegler, B. (2008): *Prendre soin de la jeunesse et des generations*. Pariz, Flammarion.
- Wolfe, C. (2010): *What is Posthumanism*. Minneapolis, London, University of Minnesota Press.

Spletni viri

- Dominko, T. (2013): Posthumanizem in posthumano: poskus definicije. *Primerjalna književnost*, let. 36, 3, 2013, 85–97, https://ojs-gr.zrc-sazu.si/primerjalna_knjizevnost/article/view/6252 (7. 4. 2024).